

A Suggestion for the Correction and Meaning a Few Verses of the Story of Rostam and Sohrab

Seyed Ali Mahmoudi Lahijani*

Abstract

The correction of *the Shahnameh* by Jalal Khaleghi Motlagh, Mahmoud Omid Salar and Abolfazl Khatibi, is one of the most trusted and cited corrections of *the Shahnameh*. In the previous corrections, there were some drawbacks that Khaleghi Motlagh and his team tried to minimize and resolve it in their work. However, their correction also has some shortcomings that can be addressed and corrected to make a better-edited text of *the Shahnameh* that can help researchers to have a more trustable source for further studies. Therefore, this question arises: which corrections of verses of *the Shahnameh* can be suggested by focusing on the exact meaning of some vocabulary and numerous authentic manuscripts? Accordingly, in the present study, regarding the authentic manuscripts and photographic prints of *the Shahnameh* manuscripts and its provided edits, as well as the research presented by the epic scholars in the field of *Shahnameh* in their books and articles, attempts have been made to suggest the correction and meaning in some of the verses of Rostam and Sohrab story. These suggestions are in accordance with the evidence presented in *the Shahnameh* including 'Badandish' in the meaning of 'Apprehensive' or 'Suspicious', 'Khanbidan' in the meaning of 'Bend' and 'Ahoun' in the meaning of 'Tunnel'.

Introduction

After completing the correction of *the Shahnameh* by Khaleghi Motlagh and his colleagues, some scholar that worked on *the Shahnameh* criticized that the published work, although some of these criticisms were based on scientifically accurate points, on the other hand some were based solely on personal tastes. But, over time, this correction has attracted a great deal of attention and has found many fans who, in defense of the khaleghi Motlagh endeavor, consider it to be the best and most accurate edit of *Shahnameh* that has been done by using of countless manuscripts in a scholarly-critical manner.

The considering of multiple versions of *Shahnameh* is one of the advantages of the Khaleghi Motlagh's correction, while past editors have used only a few manuscripts and even critique the *Shahnameh* manuscripts regardless of their true value. Khaleghi Motlagh has done a tremendous and hard amount of work on the selection of *Shahnameh* manuscripts. He has collected almost all known manuscripts of the *Shahnameh* and has chosen fifteen out of the forty-five cases that were written between the seventh and the tenth AH centuries. In evaluating them, he has considered six principles for the selection of these fifteen manuscripts: punctuation, arrangement, subtraction and adjunct of verses, adjunct narratives, and recorded words in the manuscript.

Khaleghi Motlagh has presented his research in three detailed articles entitled 'Introduction and Evaluation of Some *Shahnameh* Manuscripts.' In the meantime, he has carefully examined the oldest version of *the Shahnameh* in separate articles titled 'Manuscript of the *Shahnameh* of the Sixteenth and Fourteenth AH (Florence Manuscript)' and 'Review and Evaluation of the Manuscript of the Florence *Shahnameh*'. He has used it as a basic manuscript in the correction

* Department of Persian Language and literature, Najafabad Branch, Islamic Azad University, Najafabad, Iran

of the *Shahnameh*. Although the Florence manuscript contains half of *the Shahnameh* until the end of the ‘The Great War of Keikhosrow’ story, it is significant in terms of ancient recordings.

Khaleghi Motlagh eventually by using the newest found manuscript of ‘Saint Joseph’ (probably late 7th or early 8th AH), ‘The Second Little *Shahnameh*’ (probably early 8th AH), ‘Karachi’ (752 AH), ‘Hashiye Zafarnameh’ (807 AH), ‘Saadlu’ (probably from the 8th AH), and ‘Cama’ (the Cama Foundation for Oriental Studies in Mumbai (undated)), and with the suggestions and criticisms of scholars presented his second edition of *the Shahnameh*. This edition also received the attention of the *Shahnameh* scholars.

Material & Methods

Considering the eight-volume edition and the second edition of *the Shahnameh* by Khaleghi Motlagh written to explain the verses of the story of Rostam and Sohrab, as well as careful attention of the meaning of some words and terms in *the Shahnameh*, Persian literature texts and dictionaries, some correction of the verses in the story of Rostam and Sohrab can be suggested which had previously received less attention.

Discussion of Results & Conclusions

One of the stories of *the Shahnameh* that has controversial and difficult verses is the story of Rostam and Sohrab. To understand these difficulties and complexities, it is sufficient to pay attention to the previous articles about the first verses of this story. Moreover, there are other verses that can be focused to find some useful details and corrections. In the following there are some of these verses:

1. ‘Badandish’ means ‘Apprehensive’ or ‘Suspicious’ instead of ‘Barain’: ‘Yaki Khaharash Bood Gord va Sovar/ Badandish va Gardankesh va Namdar’.

2h ‘Bekhanbid’ from infinitive ‘Khanbidan’ means ‘bend’ instead of ‘Bepichid’ and ‘Bekhammad’ :’Cho Amad Khorooshan be Tang Andarash/ Bekhanbid va Bardasht Khood az Sarash’

3. Furthermore, in the story of ‘Kineye Siavash’, the verse: ‘Gerayande Bod Bande Romi Zereh/ Bepichid va Nagshad Band-e Gereh’ should be replaced by the following verse: ‘Gerayande Bod Marde Romi Zereh/ Bekhanbid va Bogshad Bande Gereh’

4. ‘Soon’ instead of ‘Sooy’ or ‘Soo’ and ‘Bi Ahoun’ instead of ‘Pay Ahou’ or ‘Bi Ahou’ in the following verse should be corrected: ‘Bedoo Goft az Idar be Yak Soon Shavim/ be Avardgahi bi Ahoun Shavim’.

Finally, it should be noted that despite the particular value and validity of Khaleghi Motlagh’s correction, scholars can accurately reach the points that would lead to a more accurate correction of the Iranian National Epic by considering the meaning of numerous words and manuscripts of *the Shahnameh* and avoiding the apparent meaning of the verses.

Keywords

the Correction of *Shahnameh*, Rostam and Sohrab, Badandish, Khanbidan, Ahoun.

References

- Afshar, E. & Omidsalar, M. (Ed.) (2005). *Shahnameh (Chap-e Aksi az Rouye Noskhe-ye Khatti-e Ketabkhane-ye Britania be Shomare-ye: Add,21.103. Mashhour be Shahnama-ye Landan*. Tehran: Talaye Publication.
- Afshar, A., Omidsalar, M., & Motallebi Kashani, N. (Ed.) (2010). *Shahnameh, Noskh-e Bargardan az Ro-ye Noskhe-ye Ketabat-e Avakher-e Sade-ye Haftom va Avayel-e Sade-ye Hashtom-e Hejri-ye Ghamari. Ketabkhane-ye Sharghi Vabaste be Daneshgah-e San Zhozef-e Beyrout. Shomare-ye: Nc .43*. Tehran: Talaye Publication.
- Ayati, A. (Ed.) (2003). *Shahnama-ye Ferdowsi*. Tehran: Association of Cultural Works and Honors.
- Aydenlu, S. (2014). Pishnahadi Baray-e Tashih-e Zabt-e Do Vazh-e Dar Shahnameh (Avardgah-e Narahoo, Tokhshesh-e Karzar). *Jostarha-ye Novine Adabi*, 47(186), 1-16.
- Aydenlu, S. (2015). Moarrefi va Barresi-e Do Tashih-e Taze-ye Shahnameh. *Ayne-ye Miras*, 13(40), 9-144.
- Dekhoda, A. (1998). *Loghat Nama* (2th ed.). Tehran: Tehran University Press.
- Ezzam, A. (Ed.) (1932). *Al-shahnameh*. Cairo: The Egyptian Book House Press.
- Hamidian, S. (Ed.) (2007). *Shahnama-ye Ferdowsi, (bar Asas-e Chap-e Moscow)*. Tehran: Ghatre Publication.
- Jeyhouni, M. (2011). Mobarak Fal (Noskhe-ye Noyafte-ye San Zhozef). *Jostarha-ye Novine Adabi*, 41(3), 65-100.
- Juvayni, A. (2003). *Dastan-e Rostam va Sohrab az Dastnevis-e Mouze-ye Felorans (614)*. Tehran: Tehran University Press.
- Juvayni, A. (Ed.) (2010). *Shahnameh az Dastnevis-e Mouze-ye Felorans*. Tehran: Tehran University Press.
- Kazazi, M. J. (2009). *Nama-ye Bastan [Ancient Letter]* (2th ed. Vol. 7.). Tehran: Samt Publication.
- Kazazi, M. J. (2011a). *Nama-ye Bastan [Ancient Letter]* (6th ed. Vol. 2.). Tehran: Samt Publication.
- Kazazi, M. J. (2011b). *Nama-ye Bastan [Ancient Letter]* (4th ed. Vol. 4.). Tehran: Samt Publication.
- Kazazi, M. J. (2011c). *Nama-ye Bastan [Ancient Letter]* (2th ed. Vol. 8.). Tehran: Samt Publication.
- Kazazi, M. J. (2012). *Nama-ye Bastan [Ancient Letter]* (4th ed. Vol. 6.). Tehran: Samt Publication.
- Khaleghi-Motlagh, J. (Ed.) (2007). *Shahnameh*. Tehran: Islamic Encyclopedia Center.
- Khaleghi-Motlagh, J. (Ed.) (2013). *Shahnameh*. Tehran: Sokhan Publication.
- Khaleghi-Motlagh, J. (1988). Dastnevis-e Shahnameh Movarrekh-e Sheshsad va Chahardah-ye Hejri-ye Ghamari (Dastnevis-e Felorans), *Iran-Nama*, 25, 63-94.
- Khaleghi-Motlagh, J. (2014). *Yaddashtha-ye Shahnama (Ba Eslahat va Afzodeha)*. Tehran: Islamic Encyclopedia Center.
- Khatibi, A. (2018). *Negahi Taze be Barkhi Beytha-ye Dastan-e Rostam va Sohrab*. Tehran:

Sokhan Publication.

- Minovi, M. (Ed.) (1990). *Dastan-e Rostam va Sohrab*. Tehran: Institute of Cultural Studies and Research.
- Minovi, M., & Mohaghegh, M. (Ed.) (1978). *Divan-e Ashar-e Hakim Naser Khosrow Ghobadiyani*. Tehran: Research Institute of Islamic Studies in collaboration with the University of Tehran.
- Moin, M. (Ed.) (1963). *Borhan-e Ghat*. Tehran: Amir Kabir Publication.
- Molavi, J. (1997). *Ghazaliyat-e Shams-e Tabrizi*. Tehran: Amir Kabir Publication.
- Mostawfi, H. (1998). *Zafarnameh be Enzemam-e Shahnameh (Chap-e Aksi az Rouye Noskhe-ye Khatti-ye Movarrekhe-e 807 Hejri-ye Ghamari dar Ketabkhane-ye Biritania: Or.2833)*. Vienna: University Publishing Center and Austrian Academy of Sciences.
- Nafisi, A. (n.d). *Farhang-e Nafisi*. Tehran: Khayyam Publication.
- Rastegar, M. (1999). *Hamase-ye Rostam va Sohrab*. Tehran: Jami Publication.
- Shariat, M. J. (Ed.) (1994). *Divan-e Daqiqi Tusi be Enzemam-e Farhang-e Basamadi-e An*. Tehran: Asatir Publication.
- Shoar, J & Anvari, H. (1996). *Ghamnama-ye Rostam va Sohrab*. Tehran: Ghatreh Publication.
- Taheri Mobarakeh, GH. (2000). *Rostam va Sohrab: Sharh va Naghd va Tahlil-e Dastan*. Tehran: Samt Publication.
- Yaghmai, H. (Ed.) (1975). *Garshasp Nameh*. Tehran: Tahouri Publication.
- Yaghmai, H. (Ed.) (1977). *Tarjomeh-ye Tafsir-e Tabari*. Tehran: Toos Publication.
- Yahaghi, M. (2007). *Sognama-ye Sohrab*. Tehran: Toos Publication.
- Yahaghi, M. (2012). Do Jay Nam dar Shahnameh. *Jostarha-ye Novine Adabi*, 45(4), 1-17.

فصل نامه متن شناسی ادب فارسی (نوع مقاله: پژوهشی)

معاونت پژوهش و فناوری دانشگاه اصفهان

سال پنجاه و هفتم، دوره جدید، سال دوازدهم

شماره سوم (پیاپی ۴۷)، پاییز ۱۳۹۹، صص ۱۴۳-۱۵۸

تاریخ وصول: ۱۳۹۸/۷/۱۳، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۱/۲۶

doi: [10.22108/RPLL.2020.119376.1598](https://doi.org/10.22108/RPLL.2020.119376.1598)

پیشنهادی برای تصحیح و معنای چند بیت از داستان «رستم و سهراب»

سیدعلی محمودی لاهیجانی *

چکیده

تصحیح شاهنامه جلال خالقی مطلق و همکارانش محمود امیدسالار و ابوالفضل خطیبی یکی از تصحیح‌های درخور اعتماد و استناد شاهنامه‌پژوهان است. در تصحیح‌های گذشته اشکالاتی دیده می‌شود که خالقی مطلق و همکارانش با در نظر گرفتن آنها کوشیده‌اند تصحیح دقیق‌تری از شاهنامه در اختیار خوانندگان قرار دهند؛ البته تصحیح خالقی مطلق نیز کاستی‌هایی دارد که می‌توان با اشاره به این کاستی‌ها و اصلاح آنها، متن ویرایش‌شده بهتری از شاهنامه ارائه کرد. از این رو در اینجا این پرسش مطرح می‌شود که با دقت در معنای برخی از واژگان شاهنامه و ضبط دست‌نویس‌های متعدد و معتبر این کتاب، تصحیح چه بیت‌هایی از داستان رستم و سهراب را می‌توان پیشنهاد کرد. بر همین اساس در این مقاله با توجه به دست‌نویس‌های معتبر و چاپ‌های عکسی دست‌نویس‌های شاهنامه و ویرایش‌هایی که از این کتاب ارائه شده است و همچنین پژوهش‌هایی که شاهنامه‌شناسان در کتاب‌ها و مقاله‌های خود ارائه کرده‌اند، کوشش شد پیشنهادهایی برای تصحیح و معنای برخی از بیت‌های داستان «رستم و سهراب» مطرح شود؛ از این رو با توجه به شواهدی که در شاهنامه آمده است، بهتر است در تصحیح بیت‌هایی از این داستان «بداندیش» به معنی «بیمناک و نگران»، «خنبیدن» به معنی «خم‌شدن» و «آهون» به معنی «رخنه و نقب» در نظر گرفته شود.

واژه‌های کلیدی

تصحیح شاهنامه؛ رستم و سهراب؛ بداندیش؛ خنبیدن؛ آهون

* دکترای تخصصی گروه زبان و ادبیات فارسی واحد نجف آباد، دانشگاه آزاد اسلامی نجف آباد، ایران mahmoudi4324@gmail.com

مقدمه

پس از آنکه خالقی مطلق و همکارانش تصحیح شاهنامه را به پایان رساندند و این اثر در ایران به چاپ رسید، برخی از پژوهشگران و شاهنامه‌شناسان از این تصحیح انتقادهایی کردند که برخی از این انتقادها براساس ارائه نکته‌های دقیق علمی و برخی دیگر تنها ارائه سلیقه‌های شخصی بود؛ اما با گذشت زمان این تصحیح توانست نظر بسیاری را جلب کند و طرفداران بسیاری برای خود فراهم آورد که به دفاع از کوشش خالقی مطلق، این تصحیح را بهترین و دقیق‌ترین شاهنامه‌ای دانستند که با مقابله دست‌نویس‌های بی‌شمار و به روشی علمی - انتقادی انجام گرفته است. از جمله برتری‌های تصحیح خالقی مطلق استفاده از نسخه‌های متعدد است؛ درحالی‌که مصححان گذشته تنها از تعداد اندکی نسخه استفاده کرده‌اند و حتی نسخه‌های شاهنامه را بدون توجه به ارزش واقعی‌شان ملاک قرار داده‌اند. درباره تعداد و انتخاب دست‌نویس‌های شاهنامه، خالقی مطلق کار ارزشمند و طاقت‌فرسایی انجام داده است؛ او تقریباً همه دست‌نویس‌های شناخته‌شده شاهنامه را گردآوری کرده و از میان چهل و پنج موردی که میان سده هفتم تا دهم هجری قمری کتابت شده، پانزده مورد را برگزیده است. او در ارزیابی آنها به شش اصل برای انتخاب این پانزده دست‌نویس توجه داشته است: نقطه‌گذاری، ترتیب مصراع‌ها و بیت‌ها، افتادگی، بیت‌های الحاقی، روایات الحاقی، ضبط واژه‌ها (خالقی مطلق، ۱۳۶۷: ۶۶). خالقی مطلق حاصل پژوهش خود را در سه مقاله مفصل با عنوان «معرفی و ارزیابی برخی از دست‌نویس‌های شاهنامه» ارائه کرده است. در این میان او کهن‌ترین نسخه شاهنامه یعنی نسخه فلورانس (۶۱۴ ق) را در مقاله‌هایی مجزا با عنوان‌های «دست‌نویس شاهنامه مورخ ششصد و چهارده هجری قمری (دست‌نویس فلورانس)» و «بررسی و ارزیابی دست‌نویس شاهنامه فلورانس» به‌دقت بررسی کرده و آن را به‌عنوان نسخه اساس در تصحیح شاهنامه استفاده کرده است. نسخه فلورانس نیمی از شاهنامه یعنی تا پایان «داستان جنگ بزرگ کیخسرو» را در بر دارد؛ اما از نظر داشتن ضبط‌های کهن، نسخه قابل توجهی است. خالقی مطلق در نهایت با کمک گرفتن از دست‌نویس نویافته «سن ژوزف» (احتمالاً اواخر سده ۷ و اوایل سده ۸)، «شاهنامه کوچک دوم» (احتمالاً اوایل سده ۸)، «کراچی» (۷۵۲ ق)، «حاشیه زفرنامه» (۸۰۷ ق)، «سعدلو» (احتمالاً از سده ۸) و «کاما، بنیاد خاورشناسی کاما در بمبئی» (بدون تاریخ) و با در نظر گرفتن پیشنهادها و انتقادهای پژوهشگران، ویرایش دوم خود از شاهنامه را ارائه کرد که شاهنامه‌پژوهان به این ویرایش نیز توجه و اقبال بسیاری داشتند.

بیان مسئله

با در نظر گرفتن چاپ هشت جلدی شاهنامه و ویرایش دوم خالقی مطلق و کتاب‌هایی که در شرح و توضیح بیت‌های داستان رستم و سهراب نوشته شده است و همچنین با دقت در معنای برخی از واژگان شاهنامه و متون ادبیات فارسی و فرهنگ‌های لغت، می‌توان تصحیح بیت‌هایی از داستان رستم و سهراب را پیشنهاد کرد که بیشتر به آنها کمتر توجه شده است.

پیشینه پژوهش

بی‌تردید یکی از داستان‌هایی که شاهنامه‌پژوهان از دیرباز به آن توجه داشته‌اند، داستان «رستم و سهراب» است. از این رو نخستین بار مجتبی مینوی از این داستان، متنی علمی - انتقادی را با ارائه نسخه‌بدل‌ها در «بنیاد شاهنامه فردوسی» منتشر کرد که سال‌ها بعد مهدی قریب و مهدی مدائنی همین تصحیح را با توضیحات و واژه‌نامه‌ای از مفردات و ترکیبات، همراه با مقابله با دست‌نویس فلورانس (۶۱۴ ق) به چاپ رسانیدند. البته پیش از انتشار دوباره این اثر، انوری

و شعار غمنامه رستم و سهراب و یاحقی سوکنامه سهراب را براساس تصحیح مینوی منتشر کردند که شرح تازه‌ای از بیت‌های این داستان بود. سپس تصحیح خالقی مطلق و پس از آن، رستگار فسایی شرح بیت‌های داستان رستم و سهراب را منتشر کرد. سپس کزازی و جوینی هریک کتابی در شرح و توضیح بیت‌های این داستان ارائه کردند. سرانجام خالقی مطلق در یادداشت‌های شاهنامه و در کتاب مستقلی با عنوان داستان رستم و سهراب به شرح و توضیح و تفسیر بیت‌های این داستان پرداخت که بسیاری از پژوهشگران از آن استقبال کردند.

پیشنهاد تصحیح بیت‌هایی از داستان رستم و سهراب

شاید به‌جرات بتوان گفت یکی از داستان‌های شاهنامه که بیت‌های بحث‌انگیز و دشواری دارد، داستان رستم و سهراب است. برای درک این دشواری و پیچیدگی توجه به مقاله‌هایی که تاکنون دربارهٔ بیت نخست این داستان (اگر تندبادی برآید ز کنج/ به خاک افکند نارسیده ترنج) نوشته شده، کافی است. همچنین بیت‌های دیگری دیده می‌شود که می‌توان دربارهٔ تصحیح و معنای آنها مطالبی را بیان کرد که در اینجا به چند بیت اشاره خواهد شد:

(۱) در داستان «رستم و سهراب» در توصیف گردآفرید آمده است:

هنوز آن زمان گستم خرد بود به خردی گراینده و گرد بود
یکی خواهرش بود گرد و سوار بدانندیش و گردنکش و نامدار
(فردوسی، ۱۳۹۳، ج ۲: ۱۸۲)

این دو بیت در تصحیح هشت جلدی خالقی مطلق در حاشیه قرار دارد (همان، ۱۳۹۱، ج ۲: ۱۳۰، پ ۱۲)؛ اما در ویرایش جدید، خالقی مطلق آنها را به متن اصلی برده است با این تفاوت که به‌جای صفت «بدانندیش» در مصراع دوم مطابق دست‌نویس سن ژوزف، واژه «برآیین» آمده است (همان، ۱۳۹۳، الف، ج ۱: ۲۶۷).

آرایش دست‌نویس‌های مصراع «بدانندیش و گردنکش و نامدار»:

- سن ژوزف (احتمالاً اواخر سدهٔ هفتم و اوایل سدهٔ هشتم): «برآیین و گردنکش و نامدار» (همان، ۱۳۸۹: ۱۲۵، س ۴)؛

- سعدلو (احتمالاً از سدهٔ هشتم): «بدانندیش و مردافکن و نیزه‌دار» (همان، ۱۳۷۹: ۱۴۲، س ۴)؛
- حاشیهٔ ظفرنامه (۸۰۷ ق): «بدانندیش و مردافکن و نیزه‌دار» (مستوفی، ۱۳۷۷، ج ۱: ۲۲۷)؛
- مجلس (احتمالاً سدهٔ نهم): «بدانندیش و گردنکش و نامدار» (فردوسی، برگ ۸۵ الف، س ۲۴).

پانوش‌های تصحیح خالقی مطلق (همان، ۱۳۹۱، ج ۲: ۱۳۰، پ ۱۲):

- فلورانس (۶۱۴ ق)، قاهره (۷۴۱ ق): بیت را ندارد؛
- لندن (۶۷۵ ق)، قاهره (۷۹۶ ق)، لندن (۸۴۱ ق)، لنینگراد (۸۴۹ ق)، برلین (۸۹۴ ق)، توپقاپوسرای (۹۰۳ ق): «بدانندیش و گردنکش و نامدار»؛

- پاریس (۸۴۴ ق): «بدانندیش و مردافکن و نامدار»؛

- واتیکان (۸۴۸ ق): «هنرمند و گردنکش و نیزه‌دار»؛

- لندن (۸۹۱ ق): «بدانندیش و مردافکن و نیزه‌دار».

در ترجمهٔ بنداری ابتدا از هجیر سخن گفته شده و سپس گردآفرید را خواهر هجیر دانسته و به توصیف او پرداخته

است: «و المستحفظ بها رجل شجاع یسمى هجیر و كانت له أخت موصوفة بفروسیة و الشجاعه، مذکوره بالجرأة و البساله» (البنداری، ۱۹۳۲: ۱۳۴). «و نگهبان آن پهلوانی به نام هجیر. او را خواهری بود به دلاوری و سوارکاری نام‌آور» (همان، ۱۳۸۲: ۱۰۱). بنداری در ترجمه خود، از «گستهم» سخنی نمی‌گوید. با توجه به آنچه در ادامه داستان آمده، گردآفرید دختر گزدهم معرفی شده است (چو آگاه شد دختر گزدهم...); پس در اینجا نمی‌توان گفت گردآفرید خواهر هجیر است؛ زیرا هجیر فرزند گودرز است که با دقت در ترجمه بنداری باید «گردآفرید» را خواهر «هجیر» دانست که نادرست است. یاحقی (۱۳۶۸: ۳۴ و ۸۷) و شعار و انوری (۱۳۷۵: ۹۰) دو بیت منظور را با توجه به نظر مینوی (فردوسی، ۱۳۶۹: ۱۲) الحاقی می‌دانند؛ آنها این دو بیت را در متن خود آورده‌اند؛ اما درباره معنای آن توضیحی بیان نکرده‌اند. رستگار فسائی (۱۳۷۸: ۱۱۸) و کزازی (۱۳۹۰، ج ۲: ۱۱۹) و جوینی (۱۳۸۲: ۱۱۸) نیز این دو بیت را در متن خود نیآورده‌اند. جیحونی (۱۳۹۰: ۸۰) ضبط دست‌نویس سن ژوزف یعنی «برآیین» را به معنای «بآیین» می‌داند و مشکل ضبط «بداندیش» را حل شده می‌پندارد.

اگر این دو بیت جزو متن اصلی دانسته شود، در نگاه نخست، صفت «بداندیش» که در شاهنامه به معنای «دشمن»، «بدخواه»، «بدسگال»، «کینه‌خواه» و «جلاد» آمده است، در توصیف گردآفرید درست نیست و قرابتی هم با دو صفت «گردنکش و نامدار» ندارد. به نظر می‌رسد همین موضوع سبب شده است خالقی مطلق ضبط «برآیین» را به متن ویرایش شده خود ببرد که تنها پشتیبانی یک دست‌نویس، یعنی دست‌نویس سن ژوزف را دارد. البته در متن ویرایش شده، میان «بر» و «آیین» فاصله‌ای دیده می‌شود که به نظر نادرست است و ساختار نحوی بیت را دچار مشکل می‌کند؛ از این رو واژه‌های «بر» و «آیین» را باید نزدیک یکدیگر نوشت و به این نکته دقت داشت که واژه «برآیین» در جایگاه «صفت» و به معنای «بآیین» برای هیچ شخصیتی در شاهنامه به کار نرفته است؛ از سوی دیگر ممکن نیست این واژه برای کاتبان آنقدر دشوار بوده باشد که صفت «بداندیش» را جایگزین آن کنند. حال باید دید در شاهنامه صفت «بداندیش» که در بیشتر دست‌نویس‌ها دیده می‌شود و به نظر اصلی است، در معنای دیگری جز مواردی که به آن اشاره شد، آمده است؟

در بیتی از داستان رستم و اسفندیار، صفت «بداندیش» برای اسفندیار به کار رفته است. آنجا که گشتاسپ او را برای جنگ با رستم ترغیب می‌کند و اسفندیار به او می‌گوید: مشکل تو رستم نیست، بلکه راهی برای دورکردن من از پادشاهی می‌جویی. در این بخش از داستان، گشتاسپ در پاسخ اسفندیار می‌گوید:

بدو گفت: در کار تندی مکن!	بلندی بیابی، نژندی مکن!
ز لشکر گزین کن فراوان سوار	جهان‌دیدگان از در کارزار،
س ملیح و سپاه و درم پیش تست	نژندی ز جان بداندیش تست!...

(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۵: ۳۰۵)

خالقی مطلق در معنای بیت آخر نوشته است: «حرف اضافه «ز» در اینجا به معنی «از آن، مال» به کار رفته است. با حرف اضافه «به» نیز معنی می‌رسد؛ ولی نویسنده نخستین در اینجا در این معنی کهن‌تر است: افسردگی بهره جان دشمن تو باد!» (خالقی مطلق، ۱۳۹۳، ج ۱۰: ۲۷۹). کزازی (۱۳۹۱، ج ۶: ۶۵۸) در توضیح این بیت مطلبی را نیآورده است؛ اما بیت را با حرف اضافه «به» آورده است (همان: ۱۵۱).

برخلاف معنایی که خالقی مطلق از بیت ارائه کرده و آن را جمله‌ای دعایی پنداشته است، باید گفت در اینجا «بداندیش» به معنای «دشمن» نیست؛ بلکه به نظر می‌رسد گشتاسپ در پاسخ اسفندیار، اندوه و خشم (نژندی) او را

به سبب بدگمانی و شکی که به پدر (گشتاسپ) دارد، می‌داند. حتی در ابتدا به او توصیه می‌کند که خشم و تندی خود را کنار بگذارد (نژندی نکند) و در ادامه دلیل این خشم و اندوه را «جان بداندیش» اسفندیار یعنی نگرانی او از نرسیدن به پادشاهی می‌داند. از سوی دیگر در پی متقاعد کردن او، در بیت بعد می‌گوید:

چه باید مرا بی تو گنج و سپاه همان تخت زرین و زرین کلاه

(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۵: ۳۰۵)

در «داستان اسکندر» در بخش «گفتار اندر رفتن اسکندر به چین»، نامه‌ای برای فغفور چین نوشته می‌شود که اسکندر، خود در نقش سفیر نامه را پیش او می‌برد. هنگامی که به بارگاه پادشاه چین می‌رسد، درباره اسکندر آمده است:

بیامد ز دهلیز تا پیش اوی پراندیشه جان بداندیش اوی

(همان، ج ۶: ۱۰۶)

در اینجا نیز نمی‌توان گفت «بداندیش» به معنای «دشمن» یا «بدخواه» است و این صفت درباره اسکندر صفتی منفی است؛ بلکه در این بیت، اسکندر به سبب ظن و گمان، پراندیشه است که مبادا گزند به او برسد. کزازی نیز واژه بداندیش را در این بیت اینگونه معنا کرده است: «بداندیش کنایه‌ای است ایما از نگران و بیمناک؛ اسکندر چون خود به تن خویش به بارگاه فغفور که دشمن او می‌تواند بود آمده است، اندیشناک و نگران است که مبادا گزند به وی رسد» (کزازی، ۱۳۸۸، ج ۷: ۴۷۰).

در بیتی از داستان «پادشاهی نوشین‌روان» در «گفتار اندر آوردن کلیله و دمنه از هندوستان»، برزویه طبیب از شاه هند می‌خواهد کتاب کلیله و دمنه را در اختیار او بگذارد و شاه در پاسخ می‌گوید:

به برزوی گفت این کس از ما نجست نه اکنون نه از روزگار نخست

ولیکن جهاندار نوشین‌روان اگر تن بخواهد ز ما با روان

نداریم ازو باز چیزی که هست اگر سرفرازست اگر زیردست

ولیکن بخوانی مگر پیش ما بدان تا روان بداندیش ما

نگوید به دل کان نوشته است کس بخوان و بین پیش و پس

(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۷: ۳۶۸)

خالقی مطلق بیت یکی مانده به آخر را که در آن واژه «بداندیش» آمده، اینگونه معنا کرده است: «اگر می‌خواهی کتاب را بخوانی، باید حتما در پیش ما بخوانی تا دشمن ما شایع نکند که از این کتاب نسخه‌برداری کرده‌اند» (خالقی مطلق، ۱۳۹۳، ج ۱۰: ۳۴۰).

کزازی نیز بیت را اینگونه معنا کرده است: «...خواست وی آن است که آن کتاب را برزوی نزد او بخواند و آن را به همراه نبرد؛ تا دشمنان او نگویند که کسی کلیله و دمنه را که کتابی است یگانه در جهان و از گنجینه‌ها و سرمایه‌های هند، برنوشته است و نسخه‌ای از آن برداشته است» (کزازی، ۱۳۹۰، ج ۸: ۶۳۵-۶۳۶).

آشکار است که خالقی مطلق و کزازی، واژه «بداندیش» را به معنای «دشمن» گرفته‌اند؛ اما در اینجا رای هند درباره دشمنان سخن نمی‌گوید؛ بلکه از روان شکاک و نگران خود سخن می‌گوید. او از برزوی می‌خواهد تا کتاب را در پیش شاه بخواند تا این شک و شبه در دل او (شاه هند) به وجود نیاید که برزوی کتاب را بازنویسی کرده است. اگر «بداندیش» به معنای «دشمن» گرفته شود، این دشمن نیازی ندارد که در دل درباره بازنویسی کلیله و دمنه سخن بگوید

(نگوید به دل کان نوشته است کس)؛ بلکه آشکارا از این ماجرا سخن می‌گوید. از این رو باید گفت که در دو بیت پایانی، رای هند از روان بداندیش خود می‌گوید و بداندیش در اینجا به معنای «بدگمان» و «شکاک» است. با این توضیح صفت «بداندیش» به‌جز معانی «دشمن» و «بدخواه» و «بدسگال» و «کینه‌خواه» و «جلاد»، در شاهنامه به معنای «شکاک» و «نگران» و «بیمناک» نیز آمده است که به‌نوعی دورانیشی موصوف را نشان می‌دهد. حال اگر به صفت «بداندیش» که در کنار دو صفت دیگر یعنی «گردنکش» و «نامدار» برای توصیف گردآفرید آمده است، دقت شود، باید گفت مانند موارد مشابهی که به آن اشاره شد، احتمالاً به معنای «نگران» و «بیمناک» و «دورانیش» است و این بدگمانی و بیمناکی و دورانیشی او نسبت به دشمنان است. از این رو بیت منظور بهتر است همراه با صفت «بداندیش» به متن اصلی برده شود.

۲) پس از آنکه هجیر از سهراب شکست می‌خورد، گردآفرید زره به تن می‌کند و به میدان می‌رود و دلاورانه به نبرد می‌پردازد؛ اما توان رویارویی با سهراب را ندارد؛ از این رو:

بِه آورد با او بسنده نبود	پیچید ازو روی و برگاشت زود
سپهد عنان ازدها را سپرد	به خشم از هوا روشنایی ببرد
چو آمد خروشان به تنگ اندرش	پیچید و برداشت خود از سرش

(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۲: ۱۳۳)

در بیت آخر، خالقی مطلق در چاپ هشت جلدی شاهنامه، فعل «پیچید» را به متن برده است؛ اما در ویرایش جدید خود، فعل «بخمید» را مطابق دست‌نویس واتیکان (۸۴۸ ق) جایگزین آن کرده است (همان، ۱۳۹۳ الف، ج ۱: ۲۶۹). در اینجا فاعل «پیچید» یا «بخمید»، می‌تواند هم سهراب و هم گردآفرید باشد. البته با توجه به ترجمه بنداری (۱۹۳۲، ج ۱: ۱۳۴)، به نظر می‌رسد بیشتر بتوان گردآفرید را فاعل بیت در نظر گرفت (خطیبی، ۱۳۹۷: ۵۴-۵۵).

- در اینجا موضوع بر سر واژه «پیچید» است که ابتدا باید به ضبط‌های مختلف این واژه در دست‌نویس‌ها توجه شود:
- سن ژوزف (احتمالاً اواخر سده هفتم و اوایل سده هشتم): «بخندید» (فردوسی، ۱۳۸۹: ۱۲۶، س ۳)؛
 - سعدلو (احتمالاً از سده هشتم): «بخندید» (همان، ۱۳۷۹: ۱۴۴، س ۳)؛
 - حاشیه ظفرنامه (۸۰۷ ق): «بخندید» (مستوفی، ۱۳۷۷، ج ۱: ۲۲۹)؛
 - مجلس (احتمالاً سده نهم): «بخندید» (فردوسی، برگ ۸۶ الف، س ۵).
- پانوشته‌های تصحیح خالقی مطلق (همان، ۱۳۹۱، ج ۲: ۱۳۳، پ ۳۳):
- فلورانس (۶۱۴ ق)، لندن (۸۴۱ ق): «پیچید»؛
 - لندن (۶۷۵ ق)، لیدن (۸۴۰ ق): «بجنید»؛
 - قاهره (۷۴۱ ق): «بترسید»؛
 - قاهره (۷۹۶ ق)، پاریس (۸۴۴ ق)، لنینگراد (۸۴۹ ق)، آکسفورد (۸۵۲ ق)، لندن (۸۹۱ ق)، برلین (۸۹۴ ق): «بخندید»؛
 - واتیکان (۸۴۸ ق): «بخمید»؛
 - توپقاپوسرای (۹۰۳ ق): «بیازید»؛
 - در دست‌نویس لندن (۶۷۵ ق)، فعل مورد نظر «نجنید» (حرف اول و دوم نقطه ندارد) آمده است (فردوسی،

۱۳۸۴: ۳۷۰، س ۱۰) که مصحح آن را «بجنبید» خوانده است.

آشکار است که واژه ساده‌ای چون «بپیچید» نباید آنقدر برای کاتبان پیچیده بوده باشد که تا این اندازه آن را تغییر دهند. در این گونه موارد احتمالاً کاتبان با ضبط دشواری روبه‌رو بودند که به دلیل آشنایی نداشتن، واژه آشنایی را جایگزین آن می‌کردند. نگارنده در اینجا این احتمال را مطرح می‌کند که فعل منظور «بخنید» بوده است و کاتبان آن را به «بخندید» و «بجنبید» و «بپیچید» و «بخمید» تغییر داده‌اند.

در فرهنگ نفیسی ذیل مصدر «خنیدن» (xanbidan) معنای «نامدارشدن و مشهورگشتن؛ کج و خم شدن و مایل گشتن» آمده است (نفیسی، بی‌تا، ج ۲: ذیل خنیدن).

در ترجمه تفسیر طبری این واژه به معنای «میل کردن» به کار رفته است: «و خدای خواهد که توبه دهد بر شما و خواهند آن کس‌ها که مطابعت کنند شهوت‌ها که بخنید خنیدنی بزرگ» (طبری، ۱۳۵۶، ج ۱: ۲۹۴)؛ اما به نظر نمی‌رسد در شاهنامه این معنا مناسب باشد؛ بلکه «خنیدن» به معنای «خم شدن» با معنای بیت منظور مطابقت بیشتری دارد. «خنیدن» به معنای «خم شدن» در دو بیت از اشعار مولوی آمده است:

تو باشی سجده و یار تو تعظیم
که بی تعظیم هرگز سر نخبند
(مولوی، ۱۳۷۶: ۲۸۰)

سایه چون طلعت خورشید بدید
نکنند سجده، نخبند چه کند؟
(همان: ۳۳۹)

کاربرد اندک این فعل در زبان فارسی، آشنایی نداشتن کاتبان شاهنامه را توجیه می‌کند. در دست‌نویس واتیکان، فعل «بخمید» آمده است که تفاوت چندانی با «بخنید» ندارد؛ اما واژه مورد نظر که در شاهنامه آمده، به احتمال فراوان «بخنید» بوده است که بیشتر کاتبان آن را به «بخندید» بدل کرده‌اند.

در بیت دیگری از شاهنامه از داستان «فرود سیاوخش» نیز گویا همین واژه به کار رفته است و کاتبان آن را درنیافته، به «بجنبید» و «بپیچید» بدل کرده‌اند. هنگامی که بیژن به تژاو حمله می‌برد، آمده است:

یکی نیزه زد بر میان تژاو
نماند آن زمان با تژاو ایچ تاو
گراینده بد بند رومی زره
بپیچید و نگشاد بند گره
بیفگند نیزه بیازید چنگ
چو بر کوه، بر غرم یازد پلنگ
(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۳: ۶۹)

این سه بیت در ویرایش شاهنامه نیز همین‌گونه آمده است با این تفاوت که در بیت دوم به جای «نگشاد»، خالقی مطلق «بگشاد» را جایگزین کرده است (همان، ۱۳۹۳ الف، ج ۱: ۴۹۴). آرایش دست‌نویس‌های بیت دوم را می‌توان به چهار بخش تقسیم کرد:

(الف)

لندن (۶۷۵ ق): «گراینده بد بند رومی زره/ بپیچید و بگشاد بند گره»؛

مجلس (احتمالاً سده نهم): «گراینده بد بند رومی زره/ بجناند و نگشاد بند گره» (همان، برگ ۱۵۲ الف، س ۴)؛

لیدن (۸۴۰ ق): «گراینده بد بند رومی زره/ بجناند و بگشاد بند گره»؛

پاریس (۸۴۴ ق): «گراینده بد بند رومی زره/ بجنید و بگشاد بند از گره»؛

آکسفورد (۸۵۲ ق): «گراینده بد بند رومی زره/ بجنباند و بگشاد بند گره».

(ب)

فلورانس (۶۱۴ ق): «گراینده شد مرد رومی زره/ بجمبید و بگشاد بند گره»؛

سن ژوزف (احتمالا اواخر سده هفتم و اوایل سده هشتم): «گراینده بد مرد رومی زره/ بجنبید و بگشاد بند گره» (همان، ۱۳۸۹: ۲۳۷، س ۴)؛

قاهره (۷۹۶ ق): «گراینده بد مرد رومی زره/ بجنبید و بگشاد بند گره»؛

لندن (۸۴۱ ق): «گراینده شد مرد رومی زره/ خرامید و بگشاد بند از گره» (همان، برگ ۱۵۳ الف، س ۱۵)؛

واتیکان (۸۴۸ ق): «گراینده بد مرد رومی زره/ نجنبید و نگشاد بند گره»؛

برلین (۸۹۴ ق): «گراینده بد مرد رومی زره/ نجنبید و بگشاد بند گره».

(ج)

حاشیه ظفرنامه (۸۰۷ ق): «گراینده بد مرد و سنگی زره/ بجنبید و بگشاد بند گره» (مستوفی، ۱۳۷۷، ج ۱: ۴۲۸)؛

لندن (۸۹۱ ق): «گراینده بد مرد و سنگی زره/ بجنبید و بگشاد بند گره»؛

توپقاپوسرای (۹۰۳ ق): «گراینده بد مرد و تنگی زره/ نجنبید و نگشاد بند گره».

(د)

سعدلو (احتمالا از سده هشتم): «گراینده بد تنگ و بر بر زره/ بجنبید و نگشاد روی گره» (فردوسی، ۱۳۷۹: ۲۶۱، س ۲۱)؛

توپقاپوسرای (۷۳۱ ق): «گراینده بد تنگ و بر بر گره/ بجنبید و بگشاد رومی زره»؛

لیننگراد (۷۳۳ ق): «گراینده بد تنگ و بند گره/ نخستند و نگشاد رومی زره» (همان، برگ ۱۹۷ ب، س ۱۰)

(حرف‌هایی که با «ئ» مشخص شده است، در اصل نقطه ندارد)؛

قاهره (۷۴۱ ق): «گراینده بد تنگ بر بر گره/ بجنبید و بگشاد رومی زره»؛

لیننگراد (۸۴۹ ق): «گراینده بد تنگ و بند گره/ بخصبید و بگشاد رومی زره» (همان، برگ ۸۸ الف، س ۲۳).

اینکه مصحح باید از میان این همه ضبط متفاوت یکی را بپذیرد و به متن اصلی ببرد، به خوبی دشواری تصحیح متنی مانند شاهنامه را نشان می‌دهد؛ به‌ویژه که از این قبیل بیت‌ها در شاهنامه فراوان دیده می‌شود. کاتبان ضبط «بجنبید»، «نجنبید»، «بجنباند»، «بجمبید»، «خرامید»، «نخستید» و «بخسبید» را آورده‌اند و تنها دست‌نویس لندن (۶۷۵ ق) است که ضبط «بپیچید» را دارد و مصحح نیز همین ضبط را به متن اصلی برده است. در اینجا نیز به نظر می‌رسد به جای «بپیچید» و ضبط‌های دیگر، بهتر است ضبط «بجنبید» به متن برده شود؛ زیرا باید به این نکته دقت داشت که ضبط ساده‌ای چون «بجنبید» یا «بپیچید» نباید آنقدر برای کاتبان دشوار باشد که آن را تا این اندازه دچار تحول و دگرگونی کنند. حال در کنار این مورد باید به تصحیح کلی بیت نیز نگاهی انداخته شود؛ زیرا با تصحیح خالقی مطلق، مشکلاتی در معنای بیت دیده می‌شود.

خالقی مطلق نوشته است: «این بیت پیچیدگی دارد. چون در هر دو مصراع نه معنی فعل‌های «گراینده‌بودن» و «پیچیدن» دقیقا روشن است و نه فاعل آنها. ولی از سوی دیگر این بیت را باید در پیوند با بیت پیشین دریافت و از فحوای سخن چنین برمی‌آید که بیژن نیزه‌ای بر میان تژاو می‌زند که تژاو را بی‌توان می‌کند، ولی بند زره او پاره نمی‌شود. از این رو بیژن نیزه را به دور می‌افکند و دست برده و تاج تژاو را می‌رباید. پس گویا «گراینده‌بودن» در اینجا به معنی

«پابرجا بودن، مقاومت کردن» به کار رفته است: بند زره رومی تژاو (در زخم نیزه بیژن) پابرجا ماند، تژاو از درد بر خود پیچید، ولی گره زره باز نشد (و نیزه بر تن تژاو نرسید). در بیشتر دست‌نویس‌ها به جای «پیچید» نویسنده «نجنید» دارند. در هر دو مورد می‌توان فاعل را تژاو یا زره گرفت» (خالقی مطلق، ۱۳۹۳، ج ۱۰: ۲۲).

کزازی بیت را اینگونه آورده است: «گرازنده شد مرد؛ رومی زره/ بجنید و بگشاد بند گره» (کزازی، ۱۳۹۰، ج ۴: ۱۳۹۰: ۵۴) و تنها به همین توضیح بسنده کرده است: «از بند گره بندی خواسته شده است که با بستن و گره‌زدن آن، زره را بر تن استوار می‌گردانیده‌اند. از این روی، گشودن بند گره کنایه‌ای است ایما از فروافکندن زره و سبکبارشدن و گریختن» (همان: ۳۹۶). از واژه «گریختن» که در این توضیح آمده، مشخص است کزاززی بیت را درباره «تژاو» می‌داند. بنداری بیت را معنا نکرده است: «فانقض فی اثره بیژن کالشهاب الثاقب المرسل علی الشیطان الخاطف، قطعنه طعنه کادت أن تأتي علیه، فتبعه و خطف من رأسه تاجا کان أفراسیاب قد توجه به» (البنداری، ۱۹۳۲، ج ۱: ۲۱۰). «بیژن چون شهاب ثاقب که از پس دیو تازد از پی او بتاخت و تاج از سرش دربرود. این تاج را افراسیاب بر سر او نهاده بود» (همان، ۱۳۸۲: ۱۷۹).

بیشتر دست‌نویس‌ها از «گراینده بد» پشتیبانی می‌کنند و تنها دست‌نویس فلورانس (۶۱۴ ق)، «گرازیده شد» و دست‌نویس لندن (۸۴۱ ق)، «گراینده شد» دارد. از این رو باید برخلاف کزاززی و موافق با خالقی مطلق، «گراینده بد» را به متن اصلی برد؛ اما «گراینده بد» به چه معنایی است و فاعل آن کیست؟ در فرهنگ‌ها صفت فاعلی «گراینده» به معنای متعددی آمده است: «مایل، متمایل، مؤمن، معتقد، پیچاننده، تاباننده، جنباننده (تاج و گرز و شمشیر)» (دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل گراینده).

در شاهنامه صفت فاعلی «گراینده»، در معانی مختلفی آمده است:

در ترکیب «نوند گراینده» (فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۲: ۳۷۹)، به معنای «آهنگ‌کننده (به رفتن)، رفتن گرای، گامزن، رونده» (خالقی مطلق، ۱۳۹۳: ۷۱۴). «دست گراینده» (فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۵، ۳۹۵)، به معنای «دست یازنده». در بیت «از آن نامور شاه خشنود گشت / گراینده را آمدن سود گشت» (همان: ۴۳۴)، به معنای «روی‌آورنده، متمایل». در ترکیب «سپهر گراینده» (همان، ج ۶: ۵۱۰)، به معنای «آسمان رونده و در حرکت». «شیر گراینده» (همان، ج ۷: ۵۵۵) به معنای «شیری که حمله می‌برد».

در مواردی «گراینده» همراه با فعل می‌آید:

در بیتی که درباره «گسته‌م» آمده است و پیشتر به آن اشاره شد: «هنوز آن زمان گسته‌م خرد بود/ به خردی گراینده و گرد بود»، به معنای «متمایل به نبرد» یا «متمایل به گرز و شمشیر» است و به‌طور کلی به معنای «جنگجو» است. در «هفتخوان اسفندیار»، گرگسار برای مبارزه با سیمرغ به اسفندیار می‌گوید:

بدین منزلت کار دشخوارتر
گراینده‌تر باش و بیدارتر
(همان، ج ۵: ۲۴۰)

خالقی مطلق در توضیح مصراع دوم، «گراییدن» را در اینجا به معنای «سنجیدن و آزمودن» می‌داند و می‌نویسد: «آزموده‌تر و بیدارتر باش» (خالقی مطلق، ۱۳۹۳، ج ۱۰: ۲۵۸). در اینجا «گراییدن» به معنای «سنجیدن و آزمودن» نیست؛ زیرا هنگام نبرد است و پهلوان چگونه می‌تواند آزموده‌تر باشد. در اینجا گرگسار به اسفندیار می‌گوید که در نبرد با سیمرغ باید جنگجوتر باشد؛ یعنی «گراینده‌تر بودن» به «جنگ و نبرد» مورد نظر است نه سنجیدن و آزمودن.

در نامه‌ای که اسکندر برای قیدافه می‌فرستد:

به تندی نجستیم جنگ ترا گراینده گشتیم سنگ ترا

(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۶: ۵۳)

«گراینده‌گشتن» به معنای «متمایل شدن» و «مایل شدن» است.

در بیت منظور برخلاف نظر خالقی مطلق، «گراینده‌بودن» را نمی‌توان به معنای «پابرجا بودن» یا «مقاومت کردن» گرفت؛ زیرا نه در شاهنامه و نه در متن دیگری چنین کاربردی برای «گراینده‌بودن» دیده نمی‌شود. از سوی دیگر فاعل «گراینده‌بد» را مطابق نظر خالقی مطلق، نمی‌توان «بند رومی زره» در نظر گرفت؛ زیرا فاعل این ترکیب با توجه به شواهدی که در ادبیات فارسی دیده می‌شود، نمی‌تواند یک «شیء» باشد. با این توضیح، فاعل «گراینده‌بودن» را باید «بیژن یا تژاو» در نظر گرفت؛ یعنی بیژن یا تژاو بوده که به چیزی گراینده (متمایل) بوده است. حال اگر فاعل بیژن یا تژاو در نظر گرفته شود، پذیرفتن ضبط «گراینده‌بد بند رومی زره» غیرممکن است؛ زیرا برای «گراینده‌بد» باید حرف اضافه «به» در بیت می‌آمد که نیامده است (بیژن/ تژاو به بند رومی زره گراینده‌بد). نیامدن حرف اضافه «به» ساختار نحوی بیت را دچار مشکل می‌کند؛ از این رو بهتر است به پیروی از ضبط بیشتر دست‌نویس‌ها، به جای واژه «بند»، واژه «مرد» جایگزین شود تا مشکل فاعل بیت و ساختار نحوی کلام برطرف شود.

اکنون با دقت به بیت قبل (یکی نیزه زد بر میان تژاو...) و همچنین بیت بعد (بیفگند نیزه بیازید چنگ...) که فاعل هر دو بیت «بیژن» است، این احتمال قوت می‌گیرد که فاعل این بیت نیز «بیژن» باشد و اوست که به تژاو و تاجش گراینده (متمایل/ روی‌آورنده) بوده است. از سوی دیگر با جایگزین کردن «بخنبد» به جای «بپیچید» و «بجنبد»، تصحیح و معنای بیت اینگونه می‌شود:

گراینده بد مرد رومی زره بخنبد و بگشاد بند گره

«بیژن که زره رومی به تن داشت، به تژاو متمایل بود (احتمالاً برای ربودن تاج)؛ از این رو خم شد و بند گره را بگشاد.»

بیژن پس از اینکه نیزه خود را به میان تژاو می‌زند، تژاو توان رویارویی با او را از دست می‌دهد و می‌گریزد، بیژن که مایل بود تاج تژاو را برآید، برای اینکه سبک‌بار شود و بتواند به تژاو برسد، ابتدا خم می‌شود و بند زره را می‌گشاید و زره را از تن دور می‌کند و سپس نیزه خود را می‌اندازد و با این کار در صحنه بعد موفق می‌شود تاج تژاو را از سر او بردارد.

۳) هنگامی که سهراب به سراپرده کیکاووس حمله می‌برد، رستم برای نبرد با او آماده می‌شود و با دیدن سهراب:

بدو گفت از ایدر به یکسو شویم به آوردگاهی پی‌آهو شویم

(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۲: ۱۶۹)

خالقی مطلق نیز در ویرایش شاهنامه بیت را همین‌گونه به متن اصلی برده است: «بدو گفت: از ایدر به یکسو شویم/ بد آوردگاهی پی‌آهو شویم» (همان، ۱۳۹۳ الف، ج ۱: ۲۸۶) آنچه شاهنامه‌شناسان درباره تصحیح و توضیح این بیت آورده‌اند، چندان در روشن شدن معنای آن خواننده را یاری نمی‌کند. از این رو در اینجا توضیحات پژوهشگران آورده خواهد شد و خواننده می‌تواند برای دیدن نقد نظر هر یک از این پژوهشگران به مقاله پیشنهادی برای تصحیح ضبط دو واژه در شاهنامه (آوردگاه نرآهو، تخشش کارزار) رجوع کند (آیدنلو، ۱۳۹۳: ۱۶۱).

خالقی مطلق در توضیح این بیت آورده است: «در بیت مورد گفتگوی ما همان «پی‌آهو» درست است و «پی‌آهوشدن»

یعنی «دوتایی بودن جدا از دیگران»: رستم به سهراب گفت که از اینجا به سوی برویم و در آوردگاهی دوتایی دور از دیگران باشیم. گواه برای پی‌آهو: «و زیر بنات‌النعمش بر پای‌های خرس بزرگ ستارگان خرداند دوگان‌دوگان، ایشان را جستن آهوان خوانند؛ زیرا که هر دوی را از آن به پی‌آهو تشبیه کردند» (ابوریحان بیرونی، التفهیم، ص ۱۰۰ بجلو). شاید آنچه در برهان قاطع در معنی پی‌آهو آمده است نیز دراصل با همین معنی ارتباط دارد: «هر چیز که آن را آهوپی گویند و به معنی آهوپی هم آمده است که خانه شش‌پهلوی و گچ‌بری و مقرنس‌کاری باشد» (خالقی مطلق، ۱۳۹۳: ۵۳۳). این بیت را کزازی در ویرایش خود اینگونه آورده است:

بدو گفت: از ایدر به یک‌سو شویم به آوردگاهی بی‌آهو شویم

(کزازی، ۱۳۹۰، ج ۲: ۱۳۹)

او در ابتدا «آهو» را به معنی «عیب و نقص» گرفته و «آوردگاه بی‌آهو» را «آوردگاه شایسته» معنا کرده است: «رستم سهراب را می‌گوید که به کناری بروند و آوردگاهی شایسته، به دور از هر دو سپاه بجویند» (همان: ۶۳۱). کزازی سپس به تفاوت برخی دست‌نویس‌ها اشاره می‌کند و گویا معنایی که از بیت بیان کرده است، خود او را نیز قانع نمی‌کند: «در م چنین است: «به آوردگه هر دو همرو شویم» و در ژ چنین: «از این هر دو لشکر به بیرون شویم» (همان).

رستگار فسایی نیز بیت را مانند تصحیح خالقی مطلق آورده و در معنای آن نوشته است: «رستم به سهراب می‌گوید: از اینجا به کناری برویم و رزمگاهی بجویم تا بر ما عیب نگیرند که به سراپرده‌ها و مردم بی‌دفاع حمله برده‌ایم» (رستگار فسائی، ۱۳۷۸: ۱۸۳).

مینوی بیت را اینگونه آورده است: «بدو گفت: از ایدر به یک‌سو شویم/ به آوردگه هر دو همرو شویم» (فردوسی، ۱۳۶۹: ۴۳) و تنها معنای «هر دو همرو شویم» آمده است (همان: ۱۱۲). ظاهری (۱۳۷۹: ۳۵) نیز بیت را مانند مینوی آورده و در معنای آن نوشته است: «رستم به سهراب می‌گوید: از ایدر (اینجا) به سوی (رزمگاهی) برویم و در آنجا با هم روبه‌رو شویم» (همان: ۱۸۵).

جوینی مطابق دست‌نویس فلورانس (۶۱۴ ق)، بیت را اینگونه آورده است: «بدو گفت از ایدر به یک‌سو شویم/ به آوردگاهی بی‌آهو شویم» (جوینی، ۱۳۸۲: ۲۲۰) و در معنای آن نوشته است: «رستم به سهراب گفت: از اینجا دورتر شویم و به میدانی برویم که صاف و بی‌عیب و هموار باشد» (همان: ۲۲۰، پ.ش ۲).

جیحونی نخستین بار به ضبط دست‌نویس سن ژوزف اشاره می‌کند که در آن «آوردگاه نرآهو» آمده است و می‌نویسد: «با ضبط نسخه س. ژ مشخص می‌شود که «آوردگاه نرآهو» نام دشتی خاص است که رستم به نام از آن یاد کرده است نه با یاء نکره... می‌توان گفت که در آن دشت آهوان درشت‌اندام می‌زیسته‌اند (نر به معنی بزرگ هم به کار می‌رفته است) و دلیل شکارکردن سهراب در آن دشت نیز روشن می‌شود...» (جیحونی، ۱۳۹۰: ۸۲).

یاحقی نخستین بار مصراع دوم را اینگونه آورده است: «به آوردگه هر دو همرو شویم» (یاحقی، ۱۳۶۸: ۵۳)؛ اما با توجه به دست‌نویس سن ژوزف، «آوردگاه نرآهو» را درست می‌داند و آن را احتمالاً نام میدانی در نزدیکی آوردگاه نبرد رستم و سهراب می‌پندارد (همان، ۱۳۹۱: ۱۰-۱۴).

آیدنلو نظر دیگر مفسران به‌ویژه خالقی مطلق را رد می‌کند و به پیروی از دست‌نویس سن ژوزف «نرآهو» را معتبر می‌داند و در توضیح این ضبط می‌نویسد: «به نظر نگارنده، «آوردگاه نرآهو» یعنی دشتی که در آن آهوان نر بر سر جفت‌گزینی شاخ در شاخ یکدیگر می‌اندازند و می‌ستیزند. «آورد نرآهوان» در برخی از نگاره‌ها و تذهیب‌های ایرانی هم

دیده می‌شود و موضوع کاملاً ملموسی است که بسیاری از ما در فیلم‌ها و تصاویر دیده‌ایم. بر این اساس، رستم به سهراب می‌گوید: بهتر است از برابر سپاه دور شویم و در دشتی که آوردگاه آهوان نر است (منظور محلی دور از لشکریان) با یکدیگر مقابل شویم» (آیدنلو، ۱۳۹۳: ۷؛ همان، ۱۳۹۴: ۲۴-۲۵ و ۹۰-۹۱).

حال که نظر شارحان و نویسندگان در این باره آورده شد، باید دید آرایش دست‌نویس‌ها چگونه است و در ضبط‌های گوناگون چه تفاوت‌هایی دیده می‌شود. البته پیش از آن باید به این نکته دقت داشت که ترجمه بنداری از بیت نیز در روشن‌شدن تصحیح و معنای آن کمکی نمی‌کند؛ زیرا بنداری مفهوم کلی بیت را ترجمه کرده است: «ثم قال لسهراب: هلم حتی تنتحی الی مکان خارج من جمعین» (بنداری، ۱۹۳۲: ۱۴۱). «سهراب را گفت: اگر خواهی به جایی دور از لشکر رویم» (همان، ۱۳۸۲: ۱۱۰).

دست‌نویس‌ها در ضبط مصراع نخست تفاوتی با یکدیگر ندارد؛ اما ضبط مصراع دوم با توجه به دست‌نویس‌های معتبر شاهنامه چنین است:

- سن ژوزف (احتمالاً اواخر سده هفتم و اوایل سده هشتم): «به آوردگاه نر آهو شویم» (فردوسی، ۱۳۸۹: ۱۳۴، س ۲۲)؛
- سعدلو (احتمالاً از سده هشتم): «به آوردگاه بر بی آهو شویم» (همان، ۱۳۷۹: ۱۵۳، س ۴)؛
- حاشیة ظفرنامه (۸۰۷ ق): «به آوردگاه بر بی آهو شویم» (مستوفی، ۱۳۷۷، ج ۱: ۲۴۴)؛
- مجلس (احتمالاً سده نهم): «به آوردگاه همچو آهو شویم» (فردوسی، برگ ۹۱ الف، س ۱۹)؛
- پانوشت‌های تصحیح خالقی مطلق (همان، ۱۳۹۱، ج ۲: ۱۶۹، پ ۲۷)؛
- فلورانس (۶۱۴ ق)، پاریس (۸۴۴ ق)، توپ‌پوسرای (۹۰۳ ق): «به آوردگاهی بی آهو»؛
- لندن (۶۷۵ ق): «به آوردگاه هر دو همرو»؛
- لنینگراد (۷۳۳ ق)، قاهره (۷۹۶ ق)، آکسفورد (۷۵۲ ق)، برلین (۸۹۴ ق): «به آوردگاه بر بی آهو»؛
- لندن (۸۹۱ ق)، لنینگراد (۸۴۹ ق): «به آوردگاه بر بی آهو»؛
- لندن (۸۴۱ ق): «به آوردگاه بر چو آهو»؛
- قاهره (۷۴۱ ق): «به آوردگاه بر به هامون» (قافیه ندارد)؛
- لیدن (۸۴۰ ق): «ازین هر دو لشکر به بیرون» (قافیه ندارد)؛
- واتیکان (۸۴۸ ق): «وز آوردگاه سوی هامون» (قافیه ندارد).

نکته مهمی در سه دست‌نویس پایانی دیده می‌شود که خالقی مطلق نیز به آن توجه کرده است و آن آوردن واژگان «هامون» و «بیرون» است که با «سو» قافیه نمی‌شود. کاتبان در مصراع نخست «سو» و در مصراع دوم «هامون» و «بیرون» آورده‌اند. از این رو خالقی مطلق در توضیح خود می‌نویسد: «اگر به پیروی از ق، «به هامون» بخوانیم، می‌توان در مصراع یکم «سو» را به «سون» تصحیح قیاسی کرد. در این دست‌نویس یک بار دیگر نیز «هامون» با «سو» پساوند شده است (دوم، ۲۳۶/۵۰۶ پ) که نشان می‌دهد در هر دو مورد «سون» داشته و آن را نشناخته و به «سو» برگردانیده است، ولی یک بار هم نویسنش درست «سون» را نگه داشته است (پنجم، ۷۲۷/۵۶). واژه «سون» به جای «سو» (پهلوی sōg) در متون دیگر هم آمده است» (خالقی مطلق، ۱۳۹۳: ۵۳۳).

توجه به دو بیتی که در دست‌نویس قاهره (۷۴۱ ق)، در آنها واژه «سون» آمده است، شاید در تصحیح این بیت نیز راهگشا باشد. از این دو بیت، یکی در داستان «سیاوخش» و درباره گذشتن او از آتش آمده که خالقی مطلق ضبط قاهره

(۷۴۱ق) را به پانوش برده و ضبط دیگری را پذیرفته است:

چ ن از کوه آتش به هامون گذشت خروشیدن آمد ز شهر و زدشت

(فردوسی، ۱۳۹۱، ج ۲، ۱۳۹۱: ۲۳۶)

دست‌نویس قاهره (۷۴۱ق) که خالقی مطلق در پانوش شماره ۳۵ و ۳۶ به آن اشاره کرده است، در مصراع نخست، به جای «به هامون گذشت»، «به هامون کشید» و در مصراع دوم، «خروشیدن او به هر سو کشید» دارد که در این ضبط، واژگان «هامون» و «سو» قافیه نمی‌شود؛ از این رو به احتمال فراوان در مصراع دوم مطابق اشاره خالقی مطلق باید واژه «سون» بوده باشد که کاتب آن را تغییر داده است: «چو از کوه آتش به هامون کشید / خروشیدن او به هر سون کشید».

بیت دیگر در داستان «گشتاسپ و کتایون» آمده است:

چکاچاک برخاست از هر دو سون ز خون شد همه رزمگه جوی خون

(همان، ج ۵، ۱۳۹۱: ۵۶)

در اینجا مطابق دست‌نویس قاهره (۷۴۱ق)، «سون» و «خون» قافیه شده و کاتب ضبط کهن را حفظ کرده است؛ اما در دست‌نویس‌های دیگر که در پانوش شماره ۱۴ به آنها اشاره شده است، واژه «سون» را دریافته‌اند، از این رو آن را به «روی» تغییر داده‌اند. این موضوع نشان می‌دهد که در بیت مورد نظر در داستان «رستم و سهراب» (بدو گفت از ایدر به یک سو شویم...) نیز احتمال دارد که قافیه مصراع نخست با توجه به قافیه مصراع دوم در ضبط‌های قاهره (۷۴۱ق)، لیدن (۸۴۰ق) و واتیکان (۸۴۸ق)، «سون» بوده باشد که کاتبان آن را به «سو» تغییر داده‌اند؛ اما پرسش اینجاست که اگر قافیه مصراع نخست «سون» باشد، قافیه مصراع دوم چیست؟

به نظر می‌رسد واژه‌ای در مصراع دوم در جایگاه قافیه قرار داشته که کاتبان با معنای آن نیز آشنا نبوده‌اند و همین موضوع سبب شده است که بیت را دستکاری کنند و با این کار ضبط‌هایی ارائه کنند که از آنها معنای درستی به دست نمی‌آید. نگارنده در اینجا این احتمال را مطرح می‌کند که واژه مورد نظر، واژه «آهون» بوده که با واژه «سون» در مصراع نخست، قافیه می‌شده است. با این توضیح باید گفت که ضبط درست بیت احتمالاً اینگونه است:

بدو گفت: از ایدر به یک سون شویم به آوردگاهی بی‌آهون شویم

کاتبان احتمالاً با ضبط‌های دشوار «سون» و «آهون» روبه‌رو بودند که بیت را برای آنها بی‌معنا می‌کرد؛ از این رو هر دو قافیه را به واژگان آشنایی که می‌شناختند بدل کرده‌اند؛ یعنی «سون» را به «سو» و واژه «آهون» را به «آهو»، «هامون»، «بیرون» و «همرو» بدل کرده‌اند.

در برهان قاطع واژه «آهون» اینگونه معنا شده است: «بر وزن قارون، رخنه و نقب را گویند» (خلف تبریزی، ۱۳۴۲: ۷۲) و در حاشیه، جمله‌ای از *راحة الصدور* راوندی را شاهد مثال آورده است: «مردم به روز در چاه‌ها و آهون‌ها و کاریزهای کهن می‌گریختند» (همان: ۷۲، پاورقی شماره ۴). در لغت‌نامه دهخدا (۱۳۷۷: ۱۳۷۷) ذیل واژه آهون، «آهون» به معنای «رنخه و راه و مجرائی که زیر زمین کنند، نقب، سمج، سمجه» و همچنین به معنای «دایره، آبدان و غار» آمده است. برای این واژه در اشعار دقیقی و اسدی و ناصر خسرو شواهد فراوانی دیده می‌شود:

حور بهشتی گرش ببیند بی‌شک حفره زند تا زمین بیارد آهون

(دقیقی طوسی، ۱۳۷۳: ۱۰۴)

بن باره سرتاسر آهون زدند نگون باره بر روی هامون زدند

(اسدی، ۱۳۵۴: ۳۸۹)

سبک‌تر ز ماهی روند اندر آب...	به آهون زدن در زمان از شتاب
بر آن حلقه ز آهون برآرند سر	به زودی ز صد میل ره بیشتر
(همان: ۳۹۲)	
تانبه رد دیو دزد سوی تو آهون	منگر سوی حرام و جز حق مشنو
(ناصر خسرو، ۱۳۵۷: ۹)	
مردمی و سروری در آهون شد	سر به فلک برکشید بیخردی
(همان: ۷۸)	
به دوزخ در همی‌برند آهون	به دنیا دین‌فروشان‌اند ایشان
(همان: ۱۴۵)	
پر ز آب زعفران یکی آهونست	گویی میان خیمه پیروزه
(همان: ۲۵۶)	
یکی رباط یا یکی آهونی	بر راه خلق سوی دگر عالم
(همان: ۳۸۱)	
هریک در بیخ و دانه‌ای شده مفتون	در به نبات اندرون فریشتگان‌اند
بیخ مر آن را به زیر خاک در آهون	دانه مر این را به خوشه‌ها در خانه است
(همان: ۴۹۱)	

در بیت فردوسی، منظور از «به آوردگاهی بی‌آهون شویم»، آوردگاهی است که در آن راه‌گریز یا مخفی‌شدن وجود نداشته باشد و هر دو پهلوان تا انتها به نبرد پردازند. از این‌رو رستم از سهراب می‌خواهد تا از میان لشکریان به آوردگاهی بروند که در آن هیچ‌یک از دو پهلوان نتواند به جایی پناه ببرد و جز نبرد راه‌گریزی نداشته باشد.

نتیجه‌گیری

در پایان باید به این نکته دقت داشت که با وجود ارزش و اعتبار ویژه تصحیح خالقی مطلق، پژوهشگران می‌توانند با دقت در معنای واژگان و دست‌نویس‌های متعدد شاهنامه و پرهیز از معنای ظاهری بیت‌ها، به مواردی دست یابند که به تصحیح دقیق‌تر حماسه ملی ایران بینجامد تا بتوان متن ویرایش‌شده بهتری از شاهنامه ارائه کرد. بر همین اساس پیشنهادهایی برای تصحیح چند بیت از داستان رستم و سهراب با توجه به معنای «بداندیش»، «خنبیدن» و «آهون» ارائه شد:

(۱) «بداندیش» به معنای «نگران و بیمناک و دوراندیش» به جای واژه «برآیین» به متن برده شود:

یکی خواهرش بود گرد و سوار بداندیش و گردنکش و نامدار

(۲) «بخنبد» از مصدر «خنبیدن» به معنای «خم‌شدن» به جای واژه «بیچید» و «بخمید» بیاید:

چو آمد خروشان به تنگ اندرش بخنبد و برداشت خود از سرش

همچنین بیتی از داستان «کین سیاوخش»، به جای «گراینده بد بند رومی زره/ بیچید و نگشاد بند گره»، تصحیح شود:

گراینده بد مرد رومی زره بخنبد و بگشاد بند گره

(۳) «سون» صورت دیگر «سوی و سو» و «بی‌آهون» به جای «پی‌آهو» و «بی‌آهو»، در قافیه بیت قرار گیرد:

بدو گفت: از ایدر به یک سون شویم به آوردگاهی بی‌آهون شویم

منابع

- ۱- آیدنلو، سجاد (۱۳۹۳). «پیشنهادی برای تصحیح ضبط دو واژه در شاهنامه (آوردگاه نراهو، تخشش کارزار)»، جستارهای نوین ادبی، ۴۷ (۱۸۶)، ۱۶۱.
- ۲- ----- (۱۳۹۴). «معرفی و بررسی دو تصحیح تازه شاهنامه»، آینه میراث، سال سیزدهم، ضمیمه شماره ۴۰، ۱۴۴-۹.
- ۳- اسدی طوسی، ابومنصور علی بن احمد (۱۳۵۴). گرشاسب‌نامه، تصحیح حبیب یغمائی، تهران: طهوری.
- ۴- البنداری، فتح بن علی (۱۹۳۲). الشاهنامه، عبدالوهاب عزام، القاهرة: مطبعة دارالکتب المصرية.
- ۵- بنداری، فتح بن علی (۱۳۸۲). شاهنامه فردوسی، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی، چاپ دوم.
- ۶- جوینی، عزیزالله (۱۳۸۲). داستان رستم و سهراب از دستنویس موزه فلورانس (۶۱۴)، تهران: دانشگاه تهران.
- ۷- جیحونی، مصطفی (۱۳۹۰). «مبارک فال (نسخه نویافته سن ژوزف)»، جستارهای نوین ادبی، ۴۱، ۳ (۱۷۴)، ۶۵-۱۰۰.
- ۸- خالقی مطلق، جلال (۱۳۶۷). «دستنویس شاهنامه مورخ ششصد و چهارده هجری قمری (دست‌نویس فلورانس)»، ایران نامه، ۲۵، ۶۳-۹۴.
- ۹- ----- (۱۳۹۳). یادداشت‌های شاهنامه، جلد نهم و دهم، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، چاپ سوم.
- ۱۰- خطیبی، ابوالفضل (۱۳۹۷). «نگاهی تازه به برخی بیت‌های داستان رستم و سهراب»، دیهیم هفتاد: مهرنامه استاد دکتر محمدجعفر یاقعی، به خواستاری و اشراف محمود فتوحی رودمجنی، سلمان ساکت و اصغر ارشاد سرابی، تهران: سخن، ۵۳-۶۴.
- ۱۱- خلف تبریزی، محمدحسین (۱۳۴۲). برهان قاطع، جلد اول، به اهتمام محمد معین، تهران: امیرکبیر، چاپ دوم.
- ۱۲- دقیقی طوسی، ابومنصور محمد بن احمد (۱۳۷۳). دیوان دقیقی طوسی به انضمام فرهنگ بسامدی آن، تصحیح محمدجواد شریعت، تهران: اساطیر.
- ۱۳- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷). لغت نامه، چاپ دوم از دوره جدید، تهران: دانشگاه تهران.
- ۱۴- رستگار فسائی، منصور (۱۳۷۸). حماسه رستم و سهراب، تهران: جامی، چاپ چهاردهم.
- ۱۵- شعار، جعفر؛ انوری، حسن (۱۳۷۵). غمنامه رستم و سهراب، ویرایش دوم، تهران: قطره، چاپ پانزدهم.
- ۱۶- طاهری مبارکه، غلاممحمد (۱۳۷۹). رستم و سهراب: شرح و نقد و تحلیل داستان، تهران: سمت.
- ۱۷- طبری، محمد بن جریر (۱۳۵۶). ترجمه تفسیر طبری، تصحیح حبیب یغمائی، جلد اول، تهران: توس، چاپ دوم.
- ۱۸- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۶۹). داستان رستم و سهراب، مقدمه و تصحیح مجتبی مینوی، به کوشش مهدی قریب و مهدی مدائنی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، چاپ ۲.
- ۱۹- ----- (۱۳۷۹). شاهنامه همراه با خمسه نظامی، چاپ عکسی از روی نسخه معروف به سعدلو (حدود قرن هشتم)، محفوظ در مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- ۲۰- ----- (۱۳۸۴). شاهنامه (چاپ عکسی از روی نسخه خطی کتابخانه بریتانیا به شماره Add,21,103 مشهور به شاهنامه لندن). نسخه برگردان: ایرج افشار و محمود امیدسالار، تهران: طلایه.

- ۲۱- ----- (۱۳۹۱). شاهنامه، به کوشش جلال خالقی مطلق، دفتر ششم با همکاری محمود امیدسالار و دفتر هفتم با همکاری ابوالفضل خطیبی، تهران: مرکز دایرةالمعارف بزرگ اسلامی.
- ۲۲- ----- (۱۳۸۹). شاهنامه از دستنویس موزه فلورانس، ج ۱، به کوشش عزیزالله جوینی، تهران: دانشگاه تهران.
- ۲۳- ----- (۱۳۸۹). شاهنامه (نسخه برگردان از روی نسخه کتابت اواخر سده هفتم و اوایل سده هشتم هجری قمری. کتابخانه شرقی وابسته به دانشگاه سن ژوزف بیروت. شماره 43. NC)، به کوشش ایرج افشار، محمود امیدسالار، نادر مطلبی کاشانی، تهران: طلایه.
- ۲۴- ----- (۱۳۹۳ الف). شاهنامه، پیرایش جلال خالقی مطلق، تهران: سخن.
- ۲۵- ----- (۱۳۹۳ ب). شاهنامه فردوسی (بر اساس چاپ مسکو)، به کوشش سعید حمیدیان، تهران: قطره، چاپ سیزدهم.
- ۲۶- ----- شاهنامه، دست‌نویس انستیتوی خاورشناسی فرهنگستان علوم شوروی در لنینگراد، مورخ ۸۴۹، به نشان S. 1654.
- ۲۷- ----- شاهنامه، دست‌نویس کتابخانه بریتانیا در لندن، مورخ ۸۴۱ ه. ق، به نشان Or. 1403.
- ۲۸- ----- شاهنامه، دست‌نویس کتابخانه عمومی دولتی لنینگراد، مورخ ۷۳۳ ه. ق، به نشان کاتالوک درن، شماره ۳۱۶-۳۱۷.
- ۲۹- ----- شاهنامه، دست‌نویس کتابخانه مجلس احتمالاً از سده نهم به شماره ۶۱۸۶۲.
- ۳۰- کزازی، میرجلال‌الدین (۱۳۸۸). نامه باستان: ویرایش و گزارش شاهنامه فردوسی، ج ۷، تهران: سمت، چاپ دوم.
- ۳۱- ----- (۱۳۹۰). نامه باستان: ویرایش و گزارش شاهنامه فردوسی، ج ۲، تهران: سمت، چاپ ششم.
- ۳۲- ----- (۱۳۹۰). نامه باستان: ویرایش و گزارش شاهنامه فردوسی، ج ۴، تهران: سمت، چاپ چهارم.
- ۳۳- ----- (۱۳۹۰). نامه باستان: ویرایش و گزارش شاهنامه فردوسی، ج ۸، تهران: سمت، چاپ دوم.
- ۳۴- ----- (۱۳۹۱). نامه باستان: ویرایش و گزارش شاهنامه فردوسی، ج ۶، تهران: سمت، چاپ چهارم.
- ۳۵- مستوفی، حمدالله (۱۳۷۷). ظفرنامه به انضمام شاهنامه (چاپ عکسی از روی نسخه خطی مورخ ۱۰۰۷ هجری در کتابخانه بریتانیا OR.2833). تهران و وین: مرکز نشر دانشگاهی و آکادمی علوم اتریش.
- ۳۶- مولوی، جلال‌الدین محمد بلخی (۱۳۷۶). غزلیات شمس تبریزی، با مقدمه فروزانفر، تهران: امیرکبیر، چاپ چهاردهم.
- ۳۷- ناصرخسرو قبادیانی، ابومعین (۱۳۵۷). دیوان اشعار حکیم ناصرخسرو قبادیانی، به تصحیح مجتبی مینوی و مهدی محقق، جلد اول، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی با همکاری دانشگاه تهران.
- ۳۸- نفیسی، علی‌اکبر (ناظم‌الاطبا) (بی‌تا). فرهنگ نفیسی، تهران: خیام.
- ۳۹- یاحقی، محمدجعفر (۱۳۶۸). سوگنامه سهراب، تهران: توس.
- ۴۰- ----- (۱۳۹۱). «دو جای نام در شاهنامه»، جستارهای نوین ادبی، ۴۵، ۴ (۱۷۹)، ۱-۱۷.